

Тема 10. Україна в подіях Північної війни.

1. Гетьман Іван Мазепа

Після укладення *«Вічного миру»* для Московії склалися сприятливі умови для активізації боротьби за Північне Причорномор'я і припинення турецько-татарських нападів. Із цією метою в 1687 р. було здійснено спільний Кримський похід 150-тисячного московського і 50-тисячного козацького війська на чолі з князем В. Голіциним і гетьманом І. Самойловичем. Похід завершився повним провалом. Провину за це поклали на І. Самойловича, що стало приводом до усунення його з гетьманства. Улітку 1687 р. на річці Коломак (притока Ворскли), за наказом В. Голіцина відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася *генеральному осавулу Івану Мазені (1687—1709 рр.)*.

25 липня 1687 р. було ухвалено новий україно-московський договір — Коломацькі статті, які базувалися на основі Глухівських статей, вони містили такі положення:

- декларативне підтвердження *30-тисячного козацького реєстру*, прав і привілеїв гетьмана та старшини (зокрема, звільнення маєтностей від державного оподаткування);
- заборона гетьману змінювати генеральну старшину на її «урядах» без дозволу царя;
- гетьману заборонялося самостійно вступати в дипломатичні відносини з іншими державами, а також він був зобов'язаний дотримуватися «Вічного миру» з Польщею (по суті, він не повинен був намагатися повернути під свою владу Правобережжя);
- гетьман був зобов'язаний за наказом царя надсилати козацькі війська проти Криму і Туреччини;
- у містах *Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин й Остер*, як і раніше, розташовувалися російські воєводи із залогами, а в столиці Гетьманщини — Батурині — російський стрілецький полк для контролю над гетьманом;
- запровадження спеціальної статті, яка пояснювала відносини між Гетьманщиною і Московською державою: заборонялося «голосами спущать», що... Малоросійський край гетьманського регименту», а лише говорити, що він є складовою єдиної держави московського царя;
- забезпечити вільний перехід із Московської держави в Україну;
- гетьманський уряд був зобов'язаний «народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским народом соединять и в неразрывное и крепкое сугласие проводить супружеством и иным поведением».

Зовнішня політика Івана Мазепи. На першому етапі гетьманування Мазепа дотримувався політики добрих відносин із Москвою: придушував народні рухи, посилав козацькі полки в далекі північні райони за межі Гетьманщини. За рахунок України утримувалися не лише козацькі, а й російські війська. Вже в **1689 р.** відбувся *Другий кримський похід*, в якому взяв

Мал. 1. Гетьман Іван Мазепа

участь Мазепа та 40 тисяч козаків. Цього разу російсько-українське військо дійшло до Перекопу, але вимушене повернутись назад, оскільки гостро відчувалась нестача продовольства та внутрішні суперечності серед командування. Для Гетьманщини ця кампанія мала негативні наслідки, оскільки населення обурювалось величезним витратам на реалізацію царських планів.

Внутрішня політика. У соціально-економічній політиці гетьман зробив основну ставку на козацьку старшину та українську шляхту, прагнучи перетворити їх на привілейований соціальний стан. І. Мазепа сприяв зростанню великого старшинського і монастирського землеволодіння, упорядкуванню панщини для селян (два дні на тиждень). За роки свого гетьманування він видав понад тисячу універсалів про передачу старшині, монастирям та великим купцям у володіння сотень сіл із десятками тисяч селян. Сам гетьман мав близько 100 тис. селян в Україні та 20 тис. селян у Росії. Наслідком такої політики стало посилення всіх форм визиску селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. Крім того, Мазепа здійснив *перепис козацького стану*, ускладнивши тим самим перехід до нього з інших суспільних станів.

Важливу роль відігравав курс на *створення козацької еліти*, з цією метою розвивався інститут *бунчукових товаришів*, а згодом з'явилися *значкові* та *значні військові товариші*. За цими посадами гетьман закріплював особливі привілеї, готуючи таким чином майбутніх державних та культурних діячів. Отримуючи у володіння поселення, старшина, шляхта й монастирі часто змушували козаків виконувати різні повинності, виписували їх із реєстру, перетворювали на підданих, відбирали землі Проте воєнні потреби

вимагали існування боєздатного козацького війська. У **1698 р.** козаків було поділено на спроможних виконувати воєнну службу (виборних) і неспроможних (підпомічників), які мали допомагати виборним у веденні господарства.

Одним із найважливіших напрямків загальної державної політики І. Мазепи була **культурно-просвітницька діяльність**. У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман укладав величезні кошти з державної військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, ще лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами. Промовистим є тон факт, що лише під його безпосереднім наглядом і керівництвом споруджувалося **12 храмів**. За гетьманування Мазепи було відновлено багато старовинних храмів княжої доби. Так, у Києві коштом гетьмана Мазепи було збудовано новий **Богоявленський собор Братського монастиря, величний Військово-Микільський собор з мурованою дзвіницею та трапезною палатою в Пустинно-Микілівському монастирі, церкву Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі**. За гетьманування Мазепи було відбудовано лаврський Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву, а також **Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори з дзвіницями**. Внесок Мазепи в розвиток архітектури й будівництва був настільки значним, що тогочасний архітектурний стиль дослідники називають «мазепинським бароко».

Мал. 2. Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври.

Мал. 3. Богоявленський собор Братського монастиря в Києві.

Відродження козацького устрою на Правобережній Україні. Гетьман Мазепа прагнув об'єднати всі українські землі під своєю булавою, тому ніколи

не випускав з-під уваги Правобережжя, яке після численних війн було пустою. Саме для вирішення цієї проблеми польський король **Ян III Собеський** в **1685 р.** відновив полково-сотенний устрій на Правобережжі. Але вже в 1699 р. мирний договір Польщі з Туреччиною усунув потребу Варшави в козаках, тому було видано наказ розпустити правобережні полки. У відповідь в **1702 р.** розпочалось повстання під проводом **Семена Палія**, швидко поширюючись повстанський рух становив загрозу для Москви, тому війська гетьмана Івана Мазепи в **1704 р.** придушили це повстання, а Правобережжя перейшло під владу Мазепи.

2. Північна війна та Україна

Із **1700 р.** Росія вела Північну війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Ця війна жодним чином не торкалася інтересів України. Проте від самого початку козацькі полки постійно брали участь у воєнних діях, воюючи на території Московської держави, Прибалтики, Речі Посполитої, відстоюючи інтереси царя. Приводом для незадоволення було й те, що досить часто козаків використовували як дешеву робочу силу під час будівництва каналів, доріг, фортець та інших укріплень. Паралельно відбувався наступ на права Гетьманщини та козаків, це все примушувало гетьмана замислюватись над подальшими відносинами з Москвою. Саме з цією метою Мазепа в **1704-1705 рр.** розпочав таємні переговори з противниками Москви, польським королем **Станіславом Лещинським**, який мав допомогти Мазепі налагодити відносини з королем Швеції, що і відбулось в **1706 р.**

Антиколоніальне повстання Івана Мазепи. У **1708 р.** **Карл XII** із 35-тисячною армією вирушив у похід на Москву. Шведський король рушив в Україну, де сподівався на допомогу

Мал. 4. Король Швеції Карл XII

І. Мазепи. Гетьман не був готовий до походу шведів на Москву саме через територію України, оскільки це означало що основним театром воєнних дій стане саме Україна. Ситуація ускладнювалась і тим, що про відносини гетьмана з шведським королем знала лише обмежена частина козацької

старшини. **24 жовтня 1708 р.** Мазепа виступив на зустріч з Карлом XII на чолі чотиритисячного війська. Вже 29-30 жовтня 1708 р. було укладено **українсько-шведський договір**, який передбачав незалежність України, гетьман мав забезпечити шведське військо провізією та квартирами.

Дізнавшись про наміри І. Мазепи, частина козаків його залишили, оскільки не зрозуміли несподіваної зміни поглядів гетьмана, який напередодні закликав бути вірними російському цареві й боротися зі шведами. Основна маса українського населення розглядала шведів як загарбників. Також далася взнаки непопулярна соціальна політика гетьмана в попередні роки. Дізнавшись про це, Петро I діяв швидко і рішуче. Він наказав **О. Меншикову** розгромити гетьманську столицю **Батурин**, де були великі запаси зброї, артилерії та продовольства. Долю Батурина вирішила зрада. Полковник І. Ніс показав таємний хід у місто. Через нього російські війська проникли в місто і вчинили погром. Місто було спалене, а населення знищене. Знищення Батурина та його мешканців не було лише помстою, цим каральним актом Москва намагалась залякати українців від підтримки Мазепи.

І. Мазепу було оголошено зрадником. На старшинській раді в Глухові новим гетьманом було обрано **Івана Скоропадського (1708— 1722 рр.)**. **12 листопада 1708 р.** в присутності царя у глухівській Свято-Троїцькій церкві було проголошено церковне прокляття - **анафему Мазепі**. Водночас анафему виголосили і в Москві. Петро I продовжував каральні заходи в Україні. У квітні 1709 р. російські війська під командуванням П. Яковлева здійснили каральний похід на Січ, у результаті якого вона була знищена. Це була своєрідна відповідь царя на приєднання 8-тисячного війська запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком до гетьмана Івана Мазепи.

Полтавська битва. Навесні 1709 р. Карл XII відновив наступ на Москву. Шлях шведів мав пролягати через Харків та курськ, але для цього потрібно було взяти добре укріплену Полтаву, 1 травня розпочалась облога. Вирішальна битва відбулась **27 червня 1709 р.** під Полтавою і завершилася цілковитою поразкою Карла XII й Мазепи. Причини поразки полягали у нерівності сил, шведській 30-тисячній армії протистояла 50 тисячна армія московитів. 30 червня Меншиков змусив капітулювати відступаючу шведську армію. Карл XII та Мазепа вирушили до **Бендер, де гетьман і помер 22 вересня**.

Мал. 5. Полтавська битва (Мартенс, 1726)

3. Гетьман Пилип Орлик та його конституція

16 квітня 1710 р. під Бендерами відбулася козацька рада. Новим гетьманом було обрано найближчого сподвижника І. Мазепи генерального писаря його уряду **Пилипа Орлика (1672—1742 рр.)**. Він очолив першу українську політичну еміграцію в Західній Європі й уряд в екзилі (еміграції). Під час козацької ради 16 квітня було прийнято написаний ним документ **«Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького»** (пізніше цей документ дістав назву «Конституція Пилипа Орлика»). Це була угода між старшиною і запорозькими козаками з одного боку та гетьманом — з іншого. Конституція обмежувала права гетьмана й передбачала створення представницького органу — Генеральної ради. У ній були закладені основи принципу розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади, упроваджувалась виборність посад.

10 травня 1710 р. було укладено новий українсько-шведський договір, в якому Швеція виступала гарантом незалежності та територіальної цілісності. Вже протягом 1711 р. Пилип Орлик зумів організувати антимосковську коаліцію у складі Швеції, Криму та Туреччини. Вже наприкінці березня 1711 р. Орлик з успішними боями підійшов до **Білої Церкви**,

Мал. 6. Гетьман Пилип Орлик

але нестача артилерії та продовольства змусили відступати назад до Бендер. Петро I у відповідь оголосив війну Туреччині та вирушив на Молдову, де в липні царське військо було оточене турками і після великого хабаря великий візир відпустив росіян. У **1714 р. Орлик змушений вийхати в Західну Європу**, де продовжував спроби організації антимосковської коаліції.

Перехід І. Мазепи на бік шведів Петро I використав як привід для розгортання терору. Поступово звужувалася влада гетьмана. Воеводи отримали право втручатися у внутрішні справи козацької України. Для нагляду за гетьманом був приставлений царський міністр-резидент (із 1710 р. їх уже було двоє). У 1708—1709 рр. запровадився **губернський устрій** при збереженні полково-сотенного. Гетьманщина, а з 1719 р. і Слобожанщина входили до Київської губернії, яка поділялася на провінції. До того ж росіянам стали надаватися великі землеволодіння в Україні, що спричинило виникнення великих територій, непідконтрольних гетьману. 1720 р. Петро I обмежив функції Генерального суду.

Посилилося втручання російського уряду в економічне життя: українські товари дозволялося вивозити за кордон лише через російські прибалтійські порти, і до того ж не українськими купцями. Дедалі частіше козаків стали використовувати за межами Гетьманщини: на будівництві каналів, фортець, у військових походах тощо. У той же час господарства козаків на батьківщині занепадали. Крім того, населення Гетьманщини страждало від постоїв російських військ.

4. Гетьманщина після Полтавської битви

Іван Скоропадський. Діяльність І. Скоропадського в цих умовах була дуже обережною. Він усіляко намагався засвідчити свою вірність цареві. Це допомогло йому утримувати гетьманську владу, але, водночас, розгортання царської політики сприяло обмеження гетьманської влади. Разом із тим Скоропадський проявляв порядність і в міру своїх сил намагався захистити

українську автономію. У соціальній політиці І. Скоропадський продовжував політику І. Мазепи. Він роздавав землі старшині й монастирям. За його правління близько 30% оброблюваних земель перебувало в приватній власності старшини, деякі з них перетворювалися на справжніх земельних магнатів.

Посилення колоніальної політики Росії. 29 квітня 1722 р. Петро І видав указ про запровадження **Малоросійської колегії**, яка повинна була контролювати дії гетьмана. Ця новина приголомшила І. Скоропадського й остаточно підірвала його здоров'я. По смерті гетьмана всю владу в Гетьманщині перебрала на себе Малоросійська колегія у складі шести російських офіцерів на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Петро І не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив наказному гетьману **П. Полуботку (1722—1723 рр.)** слухати колегію. П. Полуботок згуртував навколо себе старшинську опозицію, розпочав судову реформу (зробив Генеральний суд колегіальним, установив порядок подання апеляцій), розгорнув боротьбу з хабарництвом. Він звертався зі скаргами в Сенат (верховний розпорядчий орган Російської імперії) на порушення Малоросійською колегією українських законів і традицій, наполягав дозволити провести вибори нового гетьмана.

У серпні 1723 р. представники старшинської опозиції в козацькому таборі на річці Коломак склали так звані **Коломацькі чолобитні** на ім'я царя, у яких вимагали скасувати запроваджені Малоросійською колегією податки й дати дозвіл на обрання гетьмана. Коли ці чолобитні отримав Петро І, то наказав ув'язнити П. Полуботка і 15 опозиційних українських старшин у Петропавлівській фортеці. Не витримавши такого стану і допитів, **18 грудня 1724 р.** наказний гетьман П. Полуботок помер.

Мал. 7. Павло Полуботок

Мал. 8. Данило Апостол

Після смерті Петра І уряд Росії змінив політику щодо козацької України. Наростання невдоволення діяльністю Малоросійської колегії і загроза нової війни з Туреччиною спричинили її скасування в 1727 р. і деяке пом'якшення російської політики в українському питанні. Було дозволено провести вибори

гетьмана. Ним став 73-річний миргородський полковник *Данило Апостол (1727—1734 рр.)*. Діяльність гетьмана визначалася *«Рішительними пунктами» 1728 р.* Нова угода дозволяла гетьману вирішувати лише прикордонні проблеми з Польщею та Кримом, але під наглядом російського резидента. Отже, цей документ важко навіть назвати двостороннім, це скоріше був нормативний акт верховної влади, який регулював внутрішнє життя Гетьманщини, як частини імперії.

Гетьман здійснював активну внутрішню політику: провів *ревізію земельної власності*, впорядкував бюджет, домігся зменшення кількості російських військ на території Гетьманщини. Було проведено генеральне слідство про маєтності, в державне користування було повернено чимало земель. Здійснюючи реформу фінансів, Апостол вперше встановив точний бюджет державних видатків. Також було визначено способи наповнення державної скарбниці Гетьманщини. Долаючи опір Москви, Апосто відновив право гетьмана призначати генеральну старшину і полковників.

Після смерті Д. Апостола російський уряд заборонив вибори гетьмани. Гетьманщиною керувало *«Правління гетьманського уряду»* на чолі з князем *Шаховським*. Роки *«Правління гетьманського уряду»* проходили в умовах чергової російсько-турецької війни *(1734—1739 рр.)*. Російське військо перебувало на утриманні українського населення прифронтової зони. Постійні реквізиції лишали населення найнеобхіднішого. Єдиним здобутком війни стало повернення запорожців у межі Російської імперії. Правління гетьманського уряду тривало до *1750 р.* Відзначалось своїм свавіллям та абсолютним нехтуванням прав українців. Все це призвело до загострення внутрішньополітичної ситуації та соціально-економічного становища.

Основні терміни, поняття, імена:

1683 р. - участь козацького загону на чолі Семеном Палієм в складі польської армії в обороні Відня.

1685 р. - польський король Ян Собеський на зруйнованому Правобережжі надав козацтву "прадавні привілеї та вільності", заохочуючи знову заселяти Правобережну Україну.

1687 р. - підписання І. Мазепою Коломацьких статей з Московією.

1689 р. - другий Кримський похід.

1699 р. - укладення мирного договору між Річчю Посполитою та Туреччиною.

1702-1704 рр. - національно-визвольне повстання проти поляків на чолі з Семеном Палієм на Правобережній Україні.

1704 р. - І. Мазепа займає Правобережну Україну та арештовує С.Палія. Фактично І.Мазепа стає *гетьманом Правобережної та Лівобережної України*.

1708-1709 рр. - повстання гетьмана І. Мазепи.

1709 р., 27 червня - Полтавська битва.

1710 р ., 5 квітня - обрання **Пилипа Орлика** гетьманом в еміграції. Ухвалення Конституції Пилипа Орлика.

1711 р., весна - похід козацьких загонів П.Орлика на Правобережну Україну.

1711 р., травень-червень - Прутський похід російської армії Петра І.

1722-1727 рр. - діяльність Першої Малоросійської колегії.

1723 р. - подання Петрові І Коломацьких чолобитних.

1734 р. - заснування **Нової** (Підпільненської) Січі.

1734-1750 рр. - діяльність "Правління гетьманського уряду".

1750 р. - Обрання гетьманом Кирила Розумовського.

Апостол Данило - Миргородський полковник; прихильник І. Мазепи; противник діяльності першої Малоросійської колегії; гетьман упродовж 1727-1734 рр.

Виговський Іван - Генеральний писар в канцелярії Б. Хмельницького; укладач Гадяцької угоди; гетьман упродовж 1657-1659 рр.

Дорошенко Петро - Прилуцький полковник; нащадок гетьмана М.Дорошенка; гетьман упродовж 1665-1676 рр.

Коаліція - союз держав або політичних сил.

Конституція - основний закон держави, що визначає її устрій та взаємовідносини із громадянами.

Мазепа Іван - Генеральний осавул в канцеляріях П. Дорошенка та І. Самойловича; ініціатор укладення угоди зі шведським королем Карлом XII; гетьман упродовж 1687-1709 рр.

Малоросія - офіційна назва тієї частини України, що вживалася в російських нормативно-правових актах з другої половини XVII ст.

Орлик Пилип - Генеральний писар у канцелярії І. Мазепи; перший український політичний емігрант; гетьман Правобережної України впродовж 1710-1714 рр.

Перша Малоросійська колегія - орган Російської адміністрації на Лівобережній Гетьманщині, що впродовж 1722-1727 рр. уособлював гетьманську владу.

Самойлович Іван - Чернігівський полковник; генеральний суддя лівобережного козацького війська; гетьман впродовж 1672-1687 рр.; позбавлений гетьманства після невдало проведеного Московією першого Кримського походу.

Синод - вищий орган управління Російською православною церквою після ліквідації Петром I Московського патріархату.

Скоропадський Іван - Стародубський полковник; учасник Північної війни; призначений Петром I гетьманом; перебував на цій посаді впродовж 1708-1722 рр.

Шкільна драма - драматична вистава релігійного змісту, що її ставили школярі, зокрема, для кращого засвоєння змісту латиномовних творів.